

Det produktive samfund

Det produktive samfund

Seks kapitler af
industrialiseringens idéhistorie

Jeppe Nevers

Syddansk Universitetsforlag 2013

© Forfatteren og Syddansk Universitetsforlag 2013
University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences vol. 460
Sats: Donald Jensen, Unisats ApS
Trykt af Narayana Press
Omslag: Donald Jensen, Unisats ApS
Omslagsillustration: Carl Stilling: Fra en fabrikshal, 1909 – Deutsches Historisches Museum/ A. Psille
Billedredaktion: Jørgen Thomsen
ISBN: 978 87 7674 722 0

Det produktive samfund er trykt med støtte fra
Karl Pedersen og Hustrus Industrifond

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller
anden mangfoldiggørelse af denne bog
er kun tilladt med forlagets tilladelse eller
ifølge overenskomst med Copy-Dan

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M

Tlf. 6615 7999
www.universitypress.dk

Indhold

Forord	7
Indledning	9
Kapitel 1 Mørke sataniske møller	25
Kapitel 2 For industriens fremme	53
Kapitel 3 Socialismen tager form	83
Kapitel 4 Det sociale spørgsmål	107
Kapitel 5 Ledelsens rationalitet	135
Kapitel 6 Det produktive samfund	161
Noter	187
Billedfortegnelse	205

Forord

Denne bog om industrisamfundets idéhistorie er skrevet på opfordring af Karl Pedersen og Hustrus Industrifond. Jeg vil gerne takke Per Boje for at sætte mig i forbindelse med fonden, fonden og dens bestyrelse for viljen til at støtte fri historieforskning i et åbent emne og ikke mindst fondens administration i Dansk Industri for et forbilledligt samarbejde. Også tak til de kolleger, der har læst og kommenteret hele eller dele af manuskriptet: Lars Andersen, Per Boje, Hans Chr. Johansen, Anne-Marie Mai, Klaus Petersen, Marianne Rostgaard, Michael Kuur Sørensen og Jørgen Thomsen.

Jeppe Nevers
Odense, januar 2013

Indledning

Ifølge den berømte britiske historiker Eric Hobsbawm er den moderne verden bygget på skuldrene af to revolutioner, en politisk og en industriel.¹ De fandt begge sted i Europa, og de fandt begge sted for cirka 200 år siden. Hvor den politiske revolution, som begyndte med den franske revolution i 1789 og kulminerede med de borgerlige revolutioner over hele Europa i 1848, er fundamentet for moderne politik og ideologi, er den industrielle revolution, som begyndte i Storbritannien, baggrunden for den moderne verdens økonomi og teknologi. Både den politiske og den industrielle revolution havde vigtige rødder i tidligere perioder, men hvis man vil forstå baggrunden for den verden, vi lever i, må man se tilbage til denne 'dobbeltrevolution', som fuldstændig transformerede Europa og siden resten af verden.

Hobsbawms idé om en europæisk dobbeltrevolution kan spores helt tilbage til samtiden. Efter den franske revolution var det en almindelig erfaring, at en ny historisk epoke var påbegyndt.² Mange så "det nye" i de politiske begivenheder, ikke mindst i Frankrig, hvor det efter revolutionens begivenhedsrige årti, Napoleon og siden dannelsen af et konstitutionelt monarki i den såkaldte restaurationsperiode blev almindeligt at omtale de nye politiske tilstande som demokratiske: revolutionen havde elimineret det gamle privilegiesamfund, *l'ancien régime*, og banet vejen for det demokratiske samfund, *l'état social démocratique*.³ Dog blev 'det rene demokrati' hverken i Frankrig eller andre steder den nye tids ledestjerne. Nok havde revolutionen gjort op med det feudale standssamfund, men revolutionens blodige forløb viste efter manges mening, at man måtte finde en balance mellem reaktion og revolution, hvis drømmen om borgerlig frihed og lighed skulle realiseres inden for rammerne af et stabilt politisk system. Den mest berømte repræsentant for denne tidlige politiske liberalisme var den schweiziskfødte franskmænd Benjamin Constant, som udviklede en meget indflydelsesrig model for en liberal stat inden for rammerne af et konstitutionelt monarki.⁴ Den politiske revolution førte altså ikke direkte til det repræsentative demokrati, som vi kender det, men de konstitutionelle systemer, som blev skabt for eksempel i Danmark med grundloven af 1849, var utænkelige uden den franske revolution.

For de tidlige franske liberalister var den nye verdensorden imidlertid ikke kun kendetegnet ved et nyt politisk system – for Constant og hans ligesindede var den i mindst lige så høj grad kendetegnet ved det, som borgerlig frihed så at sige medfører, nemlig almindelig foretagsomhed og derigennem velstand, kort sagt hvad Constant og andre liberale kaldte *industrie*. De fore-

Økonomen Jérôme-Adolphe Blanqui (1798-1854) tilhørte den kreds af franske liberale, som tidligt i 1800-tallet begyndte at interessere sig for den industrielle udvikling. Flere talte om en igangværende 'industriell revolution', der blev set som en pendant til den politiske revolution i 1789.

stillede sig at være på vej ind i en ny industriel og kommerciel epoke, hvor privat foretagsomhed, stadigt bedre produktionsforhold og ikke mindst det frie marked ville ændre samfundet mindst lige så meget som den politiske frihed havde gjort.⁵ Nogle af samtidens franske skribenter talte ligefrem om en igangværende *révolution industrielle*, der blev præsenteret som et sidestykke til den politiske revolution i 1789.⁶ Med rod i det latinske adjektiv *industrius* henviste det franske udtryk som udgangspunkt til flid og foretagsomhed, men der var også en begyndende tendens til at lade udtrykket *industrie* identificere med de betydelig forandringer, som på dette tidspunkt skete i forhold til den mekaniske bearbejdning af råstoffer til varer.⁷

Ideen om en industriel revolution var altså af fransk ophav, og derfra spredtes den i første halvdel af 1800-tallet til andre lande, hvor den blev integreret i teorier af såvel liberal som socialistisk karakter. Mest berømt er det, at Friedrich Engels gjorde den industrielle revolution til et nøglebegreb i sin betydningsfulde diagnose af det britiske samfunds sociale problemer i *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* fra 1845. Derfra menes blandt andre Karl Marx at have overtaget begrebet. Selv om de tidlige socialister altså ikke opfandt ideen om en industriel revolution, var det mere end nogen andre dem, som udbredte den. Det var for eksempel deres opfattelse af den industrielle revolution som hovedårsagen til det moderne samfunds sociale problematikker, der lå til grund for den britiske historiker Arnold Toynbees *Lectures on the In-*

Mange af 1800-tallets store socialister overtog og videreudviklede ideen om en industriel revolution. Særligt Friedrich Engels (1820-1895) var vigtig i den sammenhæng. Her ses en aldrende Engels i Zürich i 1893 sammen med nogle af tidens centrale socialister. Engels sidder med fuldskæg midt i billedet med Clara Zetkin på sin højre side.

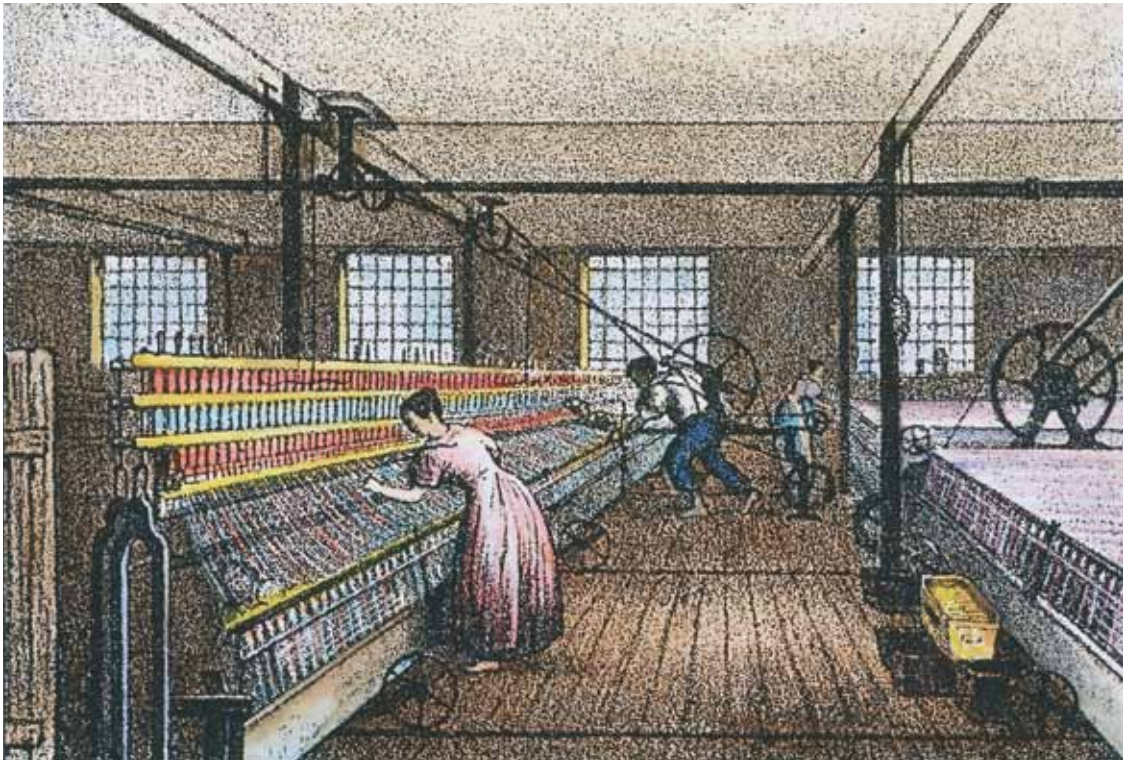
Industrial Revolution in England fra 1884, et værk der i generationer er blevet set som startskuddet for den moderne historievidenskabs udforskning af emnet, herunder for Hobsbawms identifikation af den industrielle revolution som ét af to fundament for den moderne verden.⁸

I dag er den industrielle revolution en ofte anvendt kategori i den historievidenskabelige litteratur. Selv om mange har kritiseret begrebet for at gøre en revolution ud af en langstrakt proces,⁹ og selv om endnu flere har diskuteret, hvad der egentlig var kernen i den industrielle revolution, er der en ret bred enighed om, at begrebet henviser til verdenshistoriens første industrialiseringsproces, som altså fandt sted i Storbritannien, og at man næppe kan overvurdere betydningen af denne og efterfølgende industrialiseringsprocesser. Det diskuteres ganske vist, om vi – for eksempel i Danmark – er på vej ud af industrisamfundet, fordi langt færre end tidligere er direkte beskæftiget med industriel produktion.¹⁰ Men hvordan man end stiller sig til det spørgsmål, kan man vanskeligt overse, at industrisamfundets gennembrud har sat markante spor, som kan ses overalt i vores nutid. Man kunne for eksempel pege på arbejdsmarkedets organisering, de trafikale infrastrukturer eller byernes indretning. Det er også veldokumenteret, at industrialisering og langvarig økonomisk vækst er nært forbundne fænomener, ligesom det i nyere tid er blevet påpeget, at den industrielle revolution markerer menneskeheds indgang i den nye situation, at menneskeheden selv påvirker de økologiske præmisser for dens

virke.¹¹ Mindre kendt er det, at udviklingen af industrisamfundet også har sat dybe spor i vores mentale kulturarv, hvilket er emnet for denne bog. Hvor kun få vil bestride, at den politiske revolution har sat vigtige idémæssige spor – tænk blot på den franske revolutions betydning for ideen om universelle menneskerettigheder eller for udviklingen af ideologier som liberalisme, socialisme eller konservatisme – er det mindre anerkendt, at også industrisamfundet har en idéhistorie. Men inden vi går videre med den, er der grund til at se nærmere på, hvad det egentlig var, der skete dengang for godt 200 år siden.

Den industrielle revolution

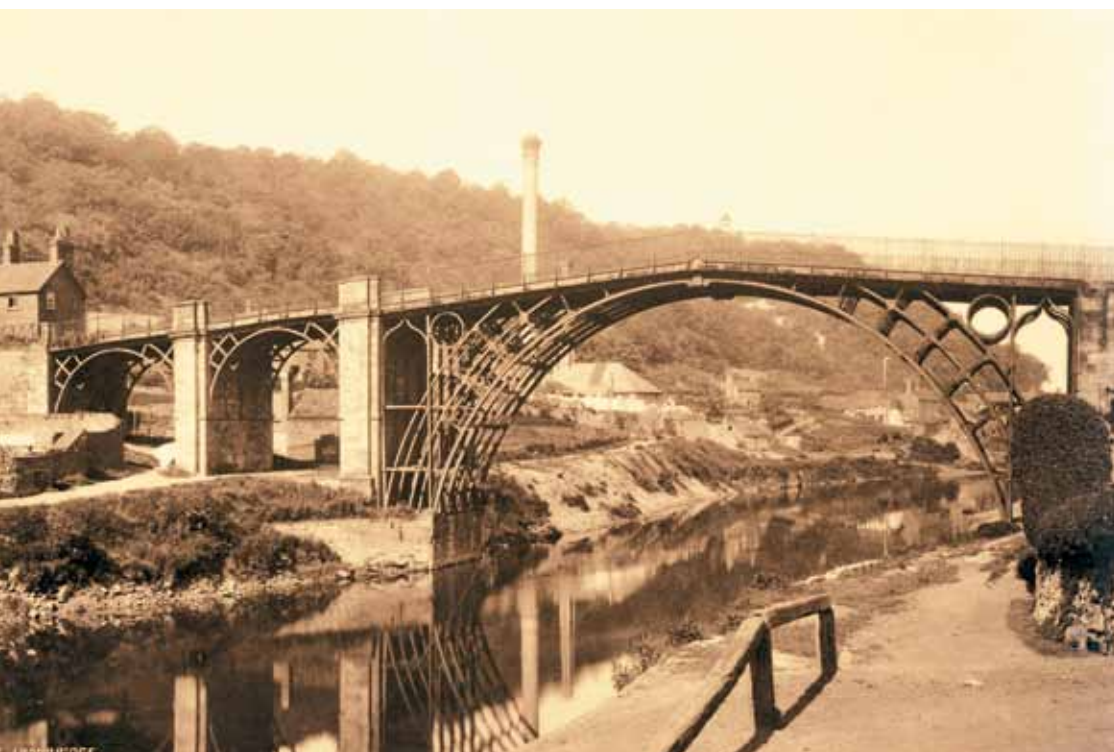
Udgangspunktet for den industrielle revolution var det britiske imperium, der som andre imperier på dette tidspunkt var baseret på indførsel fra dets kolonier. For briterne handlede det især om bomuld. Fra kolonierne indførtes den råbomuld, som hjemme – især i området Lancashire – blev forarbejdet til tekstiler, der kunne afsættes både hjemme og ude. I 1760 indførtes for eksempel mere end to millioner pund råbomuld fra kolonierne, som derefter blev forarbejdet ved håndkraft, dels under forskellige former for hjemmeproduktion, dels på stadigt større værksteder, de såkaldte manufakturer. For at få et indtryk af, hvad den industrielle revolution betød, kan vi springe blot tre årtier frem, nemlig til 1787, hvor der indførtes hele 22 millioner pund råbomuld, som blev forarbejdet på store bomulds møller, hvoraf nogle blev drevet af dampmaskiner og andre af teknisk raffinerede vandkraftanlæg. Et halvt århundrede senere var den industrielle udvikling så fremskreden, at der indførtes 366 millioner pund råbomuld.¹² Denne enorme forøgelse af produktionen i den britiske bomuldsindustri var selvfølgelig ikke lig med den industrielle revolution, men den er et godt eksempel på, hvad der skete i denne periode, hvor teknologiske landvindinger sammen med en række andre faktorer førte til nye produktionsmåder og på dette grundlag til en hidtil ukendt grad af vækst i den britiske økonomi, en cementering og efter Napoleonskrigene en udbygning af briternes plads i det internationale magtsystem, en gradvis forandring af arbejdslivet og hverdagen for det store flertal af den britiske befolkning og ikke mindst en omfattende urbanisering med helt nye sociale og politiske udfordringer til følge.¹³ Hermed er altså også sagt, at den industrielle revolution på de britiske øer skal betragtes i et længere tidsperspektiv. Først i 1851 boede der for eksempel flere englændere i byerne end på landet.¹⁴ Men hvad var det, der banede vejen for denne markante udvikling, hvad var kernen i den industrielle revolution? Det er der langt fra enighed om blandt historikere, der har udpeget et væld af faktorer, der ikke skal diskuteres her. Uanset hvordan man forklarer den industrielle revolution, kommer man nemlig ikke uden om, at den i det mindste delvist stod på skuldrene af nogle teknologiske gennembrud, og reaktionerne på den tidlige industrialisering var først og fremmest reaktioner på maskiner og teknologi.¹⁵ Her skal

Bomuldsindustrien stod i centrum af den industrielle revolution, og spindemaskinerne blev hele tiden forbedret. Her ses en videreudvikling af Samuel Cromptons såkaldte "mulemaskine" på et britisk spinderi fra 1830'erne.

fremhæves tre gennembrud, som var vigtige for den industrielle revolution samlet set.¹⁶

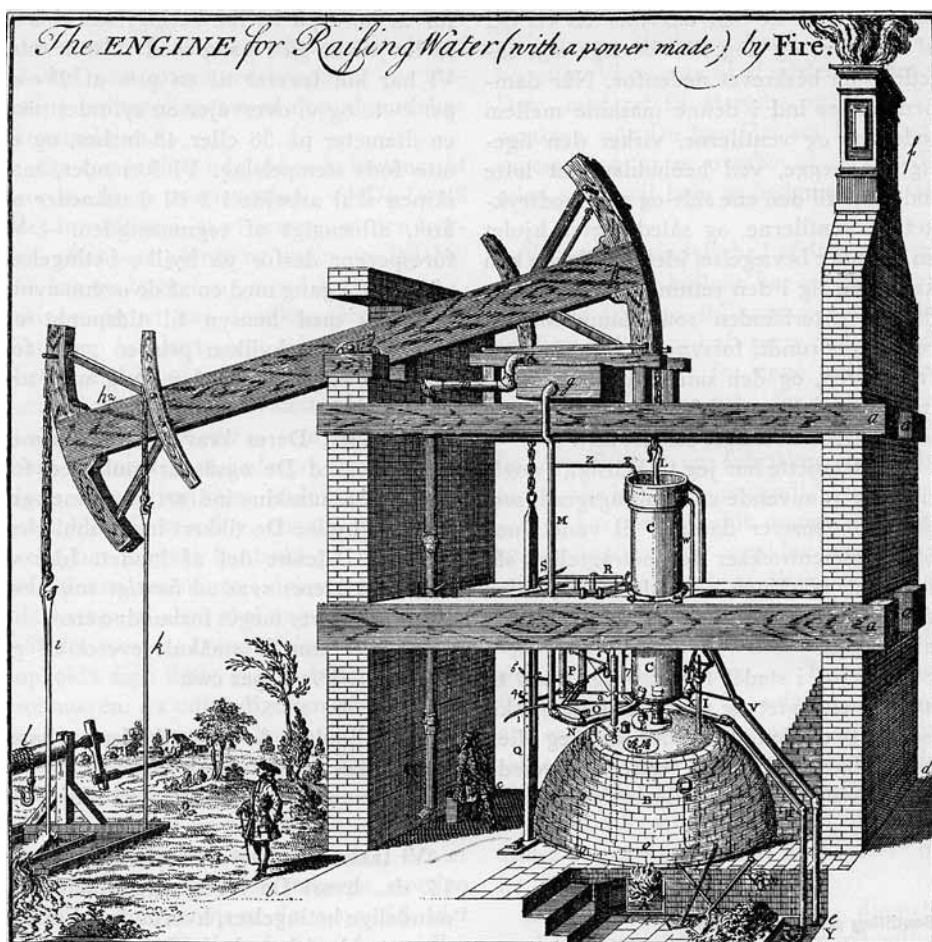
For det første skete der frem gennem 1700-tallet en række teknologiske udviklinger i forhold til fremstilling af jern. Teknikker til udvinding og produktion af jern har været kendt i mere end 3.000 år, og ved 1700-tallets begyndelse var smedehåndværket et højt udviklet erhverv, og der fandtes jernstøberier over hele Europa. Der var imidlertid det problem, at den gamle metode – opvarmning af jernmalm ved hjælp af trækul – havde ført til afskovning. En økologisk katastrofe truede, og trækul var et knapt gode, ikke mindst i England.¹⁷ På den baggrund begyndte flere at eksperimentere med alternative teknikker, og det var en jernstøber i Midtengland, Abraham Darby, som i 1709 fandt ud af, at man i stedet for trækul kunne anvende stenkul, som der netop i England var så rigeligt af, oven i købet ved siden af de store jernminer. Der var egentlig ikke noget nyt i at forsøge sig med stenkul. Det nye bestod i, at Darby udviklede en teknik til at afgasse stenkullet, så det blev til koks og som sådan kunne udvikle stor varme uden at udvikle den røg, som gik i forbindelse med jernet og gjorde det skørt. Ved midten af 1700-tal-

De nye teknikker til produktion af jern, som udvikledes frem gennem 1700-tallet, muliggjorde store og komplicerede jernkonstruktioner. Her et ældre fotografi af den berømte Ironbridge over floden Severn, som stod færdig i 1779.

let var teknikken så langt fremme, at den nye produktionsmåde prismæssigt kunne konkurrere med den gamle, og der blev fremstillet imponerende ting, for eksempel den berømte *Ironbridge* over floden Severn. Broen stod færdig i 1779 og knejser stadig som et enestående monument over jernindustriens udvikling frem gennem 1700-tallet. Den moderne verden er i høj grad jernets epoke.

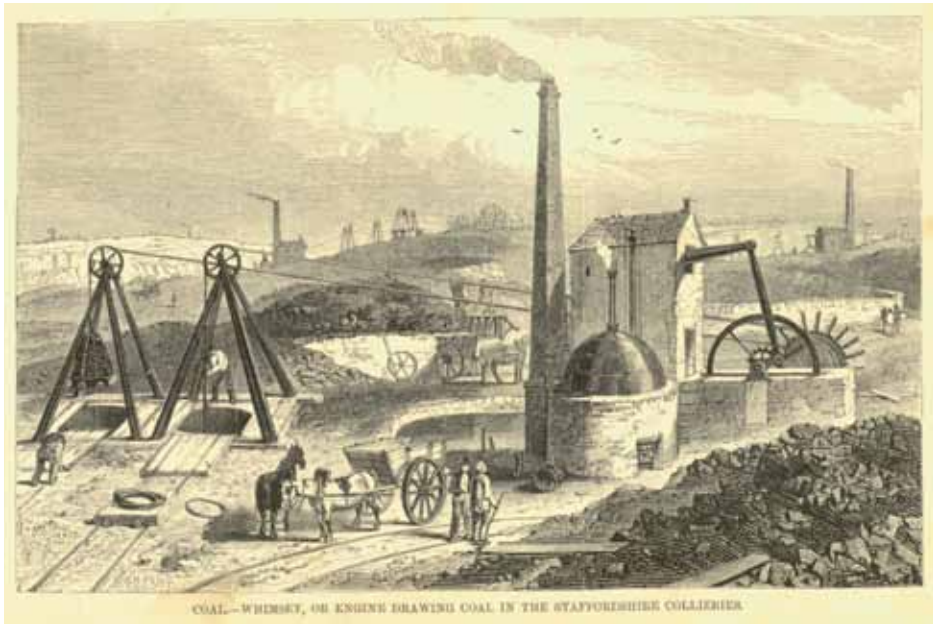
For det andet er det uomgængeligt at nævne dampmaskinen, som måske i endnu højere grad end de nye teknikker til fremstilling af jern har symboliseret et brud med den gamle verden, idet dampmaskinen gjorde det muligt at drive maskiner ved hjælp af fossilt brændstof. Det grundlæggende princip i en dampmaskine – at vanddamp, som opvarmes i en lukket kedel, kan omdannes til bevægelse – har været kendt siden oldtiden, men først i tiden omkring 1700 begyndte man i både Frankrig og England at eksperimentere med at bruge dampkraft i forbindelse med arbejde, og i 1712 konstruerede Thomas Newcomen den første dampmaskine til brug i en mine. Frem gennem 1700-tallet blev der bygget flere end 1.000 dampmaskiner af Newcomens type, men den led af en række tekniske svagheder, først og fremmest af et

Dampmaskinen og den industrielle revolution hænger uløseligt sammen. Dampen og skorstenene blev allerede i samtiden symbolet på de nye tider, og anvendelsen af fossilt brændstof øgede produktionskapaciteten på en række områder. Newcomens dampmaskine, der blev udviklet først i 1700-tallet (her en afbildning fra 1717), blev siden forbedret af især James Watt i 1760'erne.

stort energitab. Dampmaskinen blev væsentligt forbedret fra og med midten af 1700-tallet, ikke mindst af James Watt i 1760'erne, og herefter blev den en helt uundværlig del af den industrielle revolution, som energikilde i miner og på fabriksanlæg, ikke mindst på bomuldsfabrikkerne, og som energikilde i den transportrevolution, der fandt sted i det 19. århundrede med dampskibet og damplokomotivet.

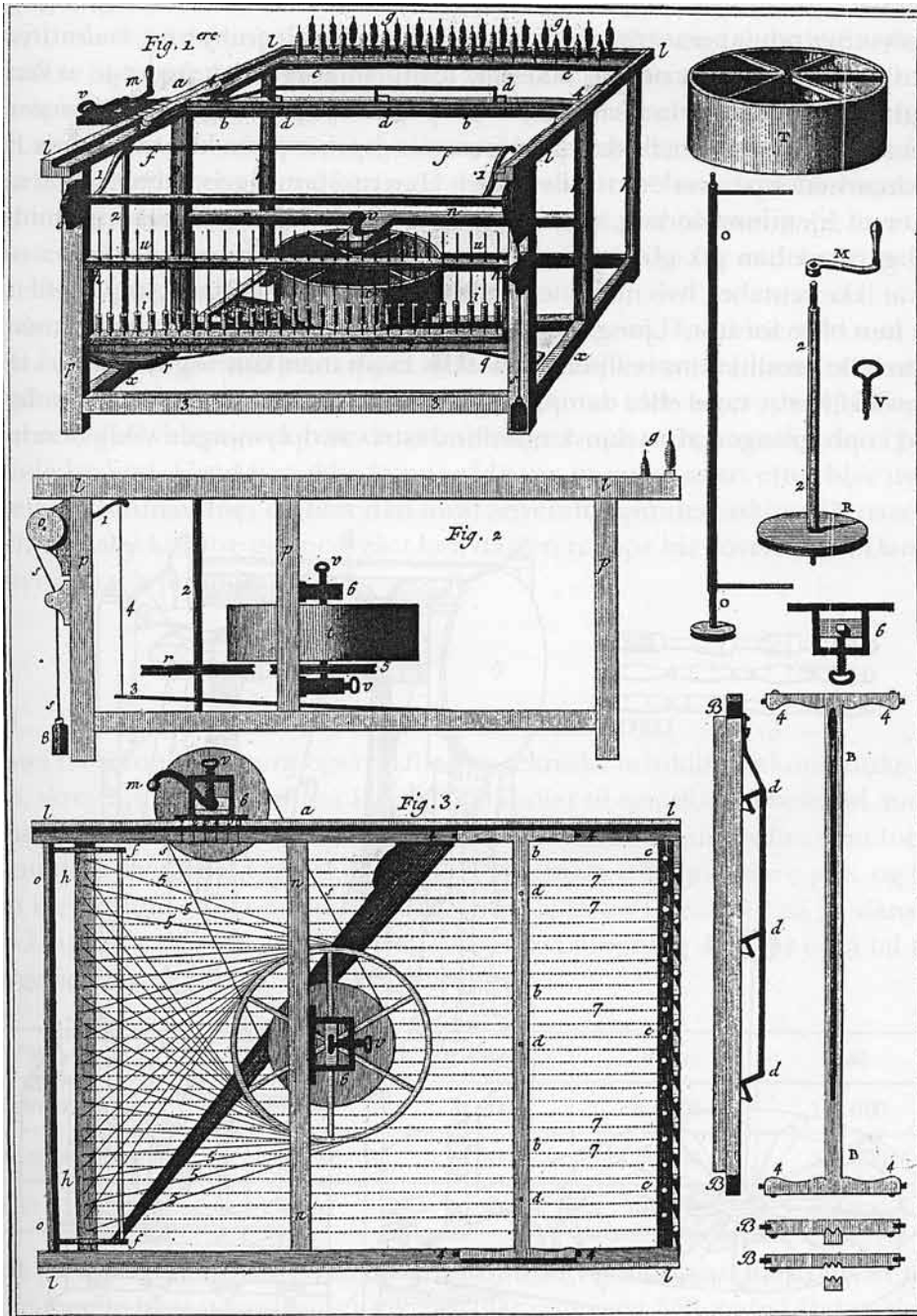
For det tredje skal det nævnes, at der frem gennem 1700-tallet skete en række vigtige forbedringer af de maskiner, som blev brugt til produktionen af en række forskellige varer. Især var det en vigtig forudsætning for den industrielle revolution, at spindemaskinen, den såkaldte *spinning jenny*, blev opfundet af James Hargreaves i 1760'erne. Den var til at begynde med en

Dampmaskiner blev ikke mindst anvendt i minerne. Her ses en kulminenedgang i South Staffordshire (ca. 1850), hvor en dampmaskine driver hejseapparatet.

hånddrevet maskine, men den blev siden hen videreudviklet, så den kunne drives først af vandkraft og senere af dampmaskiner på stadigt større fabrikker. Dermed er også sagt, at de teknologiske udviklinger, der under alle omstændigheder var en del af den industrielle revolution, på mange punkter spillede sammen og betingede hinanden.

Tilsammen var disse teknologiske gennembrud så afgørende, at de somme tider gøres identiske med den industrielle revolution.¹⁸ Andre historikere har søgt at nedtone teknologiens betydning og i stedet fokuseret på for eksempel stærkt stigende arbejdstider,¹⁹ men de fleste historikere synes dog enige om, at teknologien skal have en mere eller mindre central plads. Uenigheden er staks mere udtalt, når det drejer sig om at forklare, hvorfor den industrielle revolution slog igennem netop i England, når den videnskabelige og teknologiske udvikling var lige så langt fremme andre steder. For eksempel var de franske manufakturer lige så avancerede som de britiske.²⁰ Igen skal det nævnes, at der ikke overraskende gives mange forskellige svar på dette spørgsmål. Et nyere bud går for eksempel på, at prisen på arbejdskraft var meget høj i England sammenlignet med såvel det kontinentale Europa som med Asien, og at den høje pris på arbejdskraften var med til at sikre en efterspørgsel på de nye teknologier.²¹ I modsætning til denne orientering mod økonomiske og teknologiske faktorer har andre historikere fremhævet mere kulturelle faktorer.²²

Den industrielle revolution handlede ikke mindst om en række markante forbedringer af forskellige maskiner. Her ses den såkaldte spinning jenny, der blev udviklet af James Hargreaves i 1760'erne. Englænderne forsøgte at holde på deres teknologi, men der var mange teknologispioner fra kontinentet. Denne illustration er fra en fransk bog fra 1780.

Den industrielle revolutions teknologier spredtes – blandt andet på grund englændernes forbud mod eksport af know-how – ret sent til det europæiske fastland.²³ De kom først til det sydlige Belgien samt til Ruhr-området, hvor industrialiseringen – nøjagtig som i England – tog afsæt i den eksisterende minedrift, og derfra spredtes de nye teknologier fra og med midten af århundredet til resten af Nordvesteuropa. Allerede i begyndelsen af det 19. århundrede var der enkelte dampmaskiner i Danmark. Den første kom til statens orlogsværft i København i 1790, men først i 1826 blev der fremstillet en dansk dampmaskine. Så sent som 1831 var der kun fem fabrikker med dampkraft i København.²⁴ Blandt industri-, teknologi- og erhvervshistorikere er der således enighed om, at industrialiseringen i Danmark ikke begyndte før 1840'erne. Her hører enigheden til gengæld også op. Således har nogle historikere, for eksempel Svend Aage Hansen, argumenteret for, at det store gennembrud først skete fra og med 1890'erne, hvorimod andre, for eksempel Ole Hyldtoft, har fremført, at industrialiseringen bør forstås som en proces, der fandt sted i faser allerede fra og med 1840'erne.²⁵ Hvis man – som Hyldtoft – fokuserer på anvendelsen af dampkraft og mekanisering af produktionen, er industrialiseringen altså en proces, der begyndte så småt i midten af 1800-tallet, og hvis man ser på de samfundsmæssige konsekvenser, er der grund til at betone, at de store forandringer af de danske købstæder først fandt sted omkring århundredeskiftet, og at vi skal helt frem til 1960'erne, før industrien overhalede landbruget som største eksporterhverv.²⁶ Hans Chr. Johansen har valgt at inddele udviklingen i henholdsvis en tidlig industrialisering frem til midten af 1890'erne og så en efterfølgende periode, hvor mekaniseringen for alvor slog igennem.²⁷

I et større perspektiv er det bemærkelsesværdigt, at industrialiseringen i Danmark faldt sammen med det, nogle historikere har kaldt den anden industrielle revolution; et begreb, som især er bragt ind i forskningslitteraturen af den amerikanske historiker David S. Landes som betegnelse for den bølge af teknologiske gennembrud, der skete frem gennem anden halvdel af det 19. århundrede, og som geografisk set fandt sted primært i Tyskland og USA.²⁸ Hvor "den første" industrielle revolution handlede om jern, damp og mekaniseret håndværk, handlede den anden om elektricitet, samlebånd og indsigt i kemiske processer. Ideen om en anden industriel revolution grunder således i det synspunkt, at det er de teknologiske gennembrud, som er afgørende for den industrielle udvikling, og i forlængelse heraf har forskellige forskere identificeret en række forskellige bølger og revolutioner i den industrielle udvikling. For eksempel har den venezuelanske økonom Carlota Perez forsøgt at inddele al moderne industri- og erhvervsudvikling i en stor teori om teknoøkonomiske paradigmer, hvor den tidlige industrielle revolution i Storbritannien efterfulgtes af damp- og jernbaneanalderen, der så efterfulgtes af stålets, elektricitets og sværindustriens tidsalder, som afløstes af olie-, bil- og masseproduktionens tidsalder, og hvor informations- og telekommunikationsal-

I nyere tid har mange historikere påpeget, at den industrielle revolution snarere var en evolution, hvorfor begrebet industrialisering har vundet frem i den historiske litteratur. Produktionen af jern var et af de områder, hvor nye teknologier og produktionsformer udvikledes på baggrund af eksisterende. Her ses Bærum Jernværk i Norge (ca. 1792), et af de gamle jernstøberier, hvor jernmalm blev opvarmet ved hjælp af trækul.

deren er det foreløbigt seneste paradigme.²⁹ I skrivende stund taler mange om en tredje industriel revolution netop knyttet til den digitale verden.³⁰

Det bliver hurtigt svært at adskille den ene revolution fra den anden, hvorfor mange historikere har foretrukket begrebet industrialisering i stedet for den industrielle revolution eller for den sags skyld de mange industrielle revolutioner. Her skal vi ikke nærmere ind på de argumenter, som kan fremføres for og imod. Når jeg har valgt at tale om industrialiseringens epoke i de følgende kapitler, skyldes det for første, at industrialiseringsbegrebet rummer det processuelle aspekt: industrialiseringen fandt ikke sted på ét sted og på ét tidspunkt; udtrykket henviser snarere til en proces, som har fundet sted forskellige steder til forskellige tidspunkter og på forskellige måder.³¹ For det andet er det netop for denne bog vigtigt, at *erfaringen* af det moderne industrisamfund ikke på samme måde som den teknologiske udvikling kan placeres i klare historiske faser. Selv om begrebet om en industriel revolution kan skrives tilbage til begyndelsen af 1800-tallet, og selv om nogle sam-

tidige iagttagere – for eksempel den tidlige socialist Robert Owen – havde et klart blik for det revolutionerende i den industrielle udvikling, så kom en erkendelse af industrialiseringens dybde og sammenhæng ofte med et tidsligt efterslæb.³²

Mod et idéhistorisk perspektiv

De historikere, som har interesseret sig for den industrielle revolution og udviklingen af det moderne industrisamfund både i Storbritannien og andre steder, har som hovedregel været interesseret i materielle forhold. Hvad enten fokus har været rettet mod teknologierne, de sociale strukturer eller de økonomiske udviklingsmønstre, så har ideerne sjældent stået i centrum.³³ Det er der selvfølgelig ikke noget galt i – men det er vigtigt, at vi også har et blik for industrialiseringens spor i vores mentale kulturarv. Industriens arbejdspladser kan flytte til Kina, og det har de i nyere tid gjort i stor stil, men den industrielle mentalitet flytter ikke med; den lever videre i vores nutidige virkelighed, hvad enten vi betegner den et industrisamfund eller ej. Men hvordan studerer man den idémæssige arv fra industrialiseringens epoke? Jeg har valgt at anvende en begrebshistorisk metode, hvilket betyder, at jeg har forsøgt at tegne nogle konturer af industrialiseringens indvirkning på vores politisk-socialt sprog.

Det har i den forbindelse været en præmis for mine undersøgelser, at man grundlæggende kan sondre mellem sproglige og ikke-sproglige fænomener, mellem ideernes og tænkningens verden og så den fysiske verden, vi kan se med det blotte øje. Her er pointen i den begrebshistoriske tilgang, at sprog og virkelighed er to forskellige verdener, som skal studeres på hver deres præmisser, men som alligevel er nært forbundne. Ligesom virkeligheden bestemmer, hvad der kan og skal erfares i sproget, sætter sproget grænser for, hvordan der kan tænkes og dermed handles. Da gammel håndværksproduktion blev til industriproduktion, var det en forandring i den fysiske og materielle verden, men det var også en forandring, der påvirkede tænkningen. Nye begreber kom til, nogle ændrede betydning og valør, og atter andre gik af mode. I den forbindelse er det en vigtig pointe, at det ikke ”ligger” i virkeligheden som sådan, hvordan den skal erfares, altså hvordan for eksempel en krig, en epidemi eller en teknologisk udvikling skal erfares, og dermed hvordan sproget som et fælles reservoir for tænkning og handling præges. Det er tværtimod levende og tænkende mennesker med bestemte erfaringer og interesser, som *fortolker* disse forandringer, og som dermed er med til at formatere sproget, med til at præge vores begreber på en bestemt måde. I sidste instans er det fortidige fortolkninger, som er bestemmende for, hvordan vi i dag tænker om det ene eller det andet. Når det er besværet værd at kaste sig over et begrebshistorisk studium, for eksempel af industrialiseringens epoke, skyldes det altså en antagelse om, at der ligger en magt i at definere vores begreber.

I Danmark slog industrialiseringen først igennem i anden halvdel af 1800-tallet. Her ses væveriet på Brandts Klædefabrik i Odense på et fotografi fra 1919. Et udpræget industrielt tableau: de teknisk raffinerede maskiner drives af dampkraft gennem et transmissionssystem under loftet.

Den, som bestemmer, hvordan vi skal definere begreber som industri, konkurrence, produktivitet og ledelse, bestemmer kort fortalt noget væsentligt.

Begrebshistorie er med andre ord en idéhistorie, der tvinges ind på livet af kilderne for at undersøge, hvordan bestemte begreber enten forsvandt, forandredes eller blev skabt i en bestemt historisk periode. Ifølge den tyske begrebshistoriker Reinhart Koselleck kan man med denne metode komme nærmere ind på fortidens mentale liv.³⁴ Han har formuleret det således, at netop begrebernes historie kan bringe historikeren tæt ind på livet af fortidige aktørers *erfaringsrum* og *forventningshorisont*. Når man på denne måde knytter idéhistorien til den historiske kontekst, bliver konsekvensen, at man må tage hensyn til, at begrebsudviklingen har været forskellig i forskellige sprogråder og i forskellige sammenhænge,³⁵ og i forhold til emnet for denne bog har jeg valgt at kaste mig over danske erfaringer og eksempler. Disse danske erfaringer af industrisamfundets fremkomst har jeg sat ind i en europæisk

sammenhæng, men den røde tråd er altså den danske historie, og den kronologiske ramme er industrialiseringens epoke, fra den industrielle revolution, først i England og siden på det europæiske fastland, og frem til midten af det 20. århundrede. Mit mål har ikke været at give en samlet fremstilling af industrialiseringens idéhistorie. Den ville selvfølgelig blive betydeligt mere omfangsrigt, end det jeg her fremlægger. Hensigten har snarere været at sammenfatte nogle symptomatiske observationer i nogle kapitler om udvalgte begreber og begrebskomplekser og derved åbne for en historisk tematisering af industrialiseringen som en vigtig baggrund for udviklingen af modernitetens begrebs- og idéverden.

Bogens to første kapitler (1-2) tegner nogle konturer af den ambivalens, som bredt set kendetegnede erfaringen af den tidlige industrialisering. Som nævnt skal man et stykke ind i industrialiseringens epoke, før den for alvor blev erfaret som et sammenhængende og revolutionerende fænomen. Men allerede under den tidlige industrialisering var der erfaringer og iagttagelser af forskellige aspekter af det, vi siden har identificeret som den industrielle revolution eller industrialiseringen. Ikke mindst maskinernes indtog vakte stærke følelser, og ofte var opfattelsen enten stærkt positiv eller negativ. Somme tider mødtes bekymring og fascination, kritik og begejstring, i én og samme person, og i andre tilfælde valgte de enkelte iagttagere side og var mere klart enten for eller imod. Kapitel 1 fokuserer på den industriekritik, som bredte sig i første halvdel af 1800-tallet, og som ofte havde romantiske træk, og kapitlet viser endvidere, hvordan den romantiske industriekritik har kastet lange skygger i dansk kultur- og idéhistorie. Kapitel 2 fokuserer omvendt på den fascination af moderne fabriksproduktion, som havde vigtige rødder i tidligere epoker, men som forstærkedes betydeligt frem gennem det 19. århundrede. Det er således et samlet budskab i disse to første kapitler, at et ambivalent forhold til industrien – som vejen til velstand og fremskridt og samtidig som noget mistænkeligt, noget ødelæggende for natur og kultur – stikker dybt i vores kulturarv.

De næste fire kapitler (3-6) handler om fire begreber, der på afgørende punkter blev præget i industrialiseringens epoke og af industrielle tematikker. Kapitel 3 fortæller om socialismebegrebets fremkomst og viser, hvordan et vigtigt begreb i moderne politik og politisk teori lige fra begyndelsen var knyttet til debatten om industrisamfundet og dets problemer. Kapitel 4 kortlægger diskussionen om 'det sociale spørgsmål' mod slutningen af det 19. århundrede og viser derigennem, hvordan vigtige idémæssige fundament for den moderne velfærdsstat er knyttet til reaktioner på industrisamfundets fremkomst. Kapitel 5 viser, hvordan ledelsesbegrebet, som i stadigt stigende grad trænger frem i forskellige samfundssektorer, især stammer fra industriens verden, og i samme lys handler kapitel 7 om produktivetsbegrebet.

Det er som nævnt kun nogle brudstykker af den mentale kulturarv fra industrisamfundet. Man kunne også have fokuseret på begreber som konkur-

rence, arbejde eller forbrugeren, der alle har et stærkt industrielt indeks og lige så vel kunne tjene som eksempler på kapitlernes underliggende argument. Disse begreber er selvfølgelig ikke fraværende i de følgende kapitler. De dukker op i vigtige biroller på tværs af kapitlerne. Hermed er det også antydnet, at denne bog ikke præsenterer en sammenhængende teori om, *hvordan* industrisamfundet har præget vores sprog og begreber. Den fremdrager kun nogle aspekter af den industrielle mentalitet, som blev skabt side om side med industrisamfundet, og som tilsyneladende kan migrere og eksistere uafhængigt af den industrialiseringsproces, som var dens baggrund.